

Cəlil Məmmədquluzadənin ictimai-fikir tariximizdəki müstəsna xidmətini layiqincə dəyərləndirmək, zəngin ədəbi və publisistik irsini, ötən böyük zaman məsafəsinin ideoloji qasırğalarından qoruyub, onu zərrə-zərrə toplayıb, tədqiq və nəşr etmək, ümumən mədəniyyət tariximizdəki dəyərini layiqincə müəyyən etmək, bugünkü nəslə çatdırmaq yolunda ədəbiyyatşünas-mətəşünas alimlər bütöv bir ömür sərf etmiş və bu ənənə bu gün də davam etdirilməkdədir.

Klassiklərin əsərlərinin tədqiqi və nəşri bir-birini bütövləşdirən son dərəcə ciddi elmi, filoloji-tekstoloji işdir. Bu prosesdə, əsərin qələmə alındığı dövrdə olduğu kimi, sonralar onun tədqiqi və nəşri taleyində də ədəbi, ictimai-siyasi, ideoloji səciyyəli amillərin doğurduğu mürəkkəbliklər mövcuddur.

Tarixin müxtəlif zaman mərhələlərinə nəzər saldıqda, belə bir qənaət hasıl olur ki, hər bir ictimai-siyasi quruluş öz ömrünü başa vurub, nəticədə yenisi ilə əvəz edilmiş, "hər bir dövrün öz hakim ideyaları olduğu kimi, bu ideyaların öz hakim formaları da" (Mirəhmədov Ə.M. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, 1980, s. 211) olmuşdur. C.Məmmədquluzadə də mövcud "hakim formaların" ağırı-acısını yaşamış, dövrün doğurduğu bu mürəkkəbliklər və ziddiyyətlər böyük sənətkarın ədəbi və publisistik irsinin nəşri taleyinə təsirsiz qalmamış, həm sağlığında, həm də sonralar böyük maneyələr törətmişdir. Bu amillər bəzən hər hansı bir əsərin nəşri zamanı əslində müəllifin iradəsinə uyğun olmayan, amma həm özü, həm də sonrakı mərhələlərdə digər əllər tərəfindən müxtəlif səbəblərdən edilən əlavə, ixtisar və dəyişikliklər şəklində özünü büruzə vermişdir. Bəzən bu proses mətbəənin özündə belə davam etmişdir. Bir sözlə, bu prosesdə zaman özünəməxsus "sıral" və "düzəlişlərini" etmişdir. Yazıçının bədii irsinin tədqiqi və nəşri ilə bağlı çox sayda belə nümunələr göstərmək olar. Fikrin təsdiqi üçün "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1917-ci il, 24-cü sayında nəşr olunan məşhur "Azərbaycan" məqaləsinin nəşr taleyinə diqqət yetirmək kifayət edir.

"Azərbaycan" məqaləsinin milli oyanış və siyasi intibah dövrünün həqiqi manifesti kimi qiymətləndirən akademik İ.Həbibbəyli yazır: "Azərbaycan" məqaləsi - xalqımızın müstəqil və demokratik dövlət quruculuğu prosesindəki ümummilli vəzifələrinin publisist tərəfdaşı, carçısı, vətəndaşlıq harayının ifadəsidir. "Azərbaycan" məqaləsi - Azərbaycan coğrafiyasının, vətəndaş ədib Cəlil Məmmədquluzadənin mahir qələmi ilə çəkilməsi nadir publisist xəritəsidir" (Həbibbəyli İ. Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə // Məmmədquluzadə C. Əsərləri: I c., Bakı, 2004, s. 25). Fikir, öz məntiqi təsdiqini " dilimin adı türk-Azərbaycan dilidir, belə məlum olur ki, vətənim də Azərbaycan vilayətidir" - deyən C.Məmmədquluzadənin "Haradır Azərbaycan?" sualına verdiyi cavabında tapır: "Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən, qalan hissələri də Gilandan tutub qədim Rusiya hökuməti ilə Osmanlı hökuməti daxilindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdüstanından və Bəyazıddən ibarət olsun" (Azərbaycan // "Molla Nəsrəddin" jurn., 1917, № 24, s. 3).

"Ona görə də biz Cəlil Məmmədquluzadəyə sadəcə bir ədəbiyyatçı kimi, yazıçı kimi, publisist kimi yox, eyni zamanda böyük ictimai xadim kimi, böyük siyasətçi kimi yanaşmalıyıq. Bu, təkcə ədəbiyyat deyil, təkcə mədəniyyət deyil, bu, siyasətdə böyük xidmətdir, ictimai həyatımızda böyük xidmətdir" (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin böyük Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 125 illiyinə həsr edilmiş yubiley gecəsində nitqi - Respublika Sara-

yı, 28 dekabr 1994-cü il).

1933-34-cü illərdən C.Məmmədquluzadə irsinin nəşri sahəsində ciddi iş görülməyə başlanmışdır. C.Məmmədquluzadənin arxivi Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat sektoru tərəfindən əldə edilmişdir. Arxivi ilk olaraq, ədəbiyyatşünas Həbibulla Səmədzadə araşdırmış və onun təsvirinin qısa xülasəsini mətbuat vasitəsi ilə elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir.

C.Məmmədquluzadə irsini mümkün qədər geniş ölçüdə çapa hazırlamaq işini öhdəsinə götürən Həbibulla Səmədzadə, ədibin əsərlərini üç cildə nəşr etməyi qərarlaşdırmışdır. O, bu haqda yazır: "Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat sektoru böyük sənətkarın yaradıcılığı ilə əsas oxucu kütləsinə tanış etmək üçün "Molla Nəsrəddin" (C.Məmmədquluzadənin - A.Ə.) külliyyatını nəşr etmək işi ilə də məşğuldur. Külliyyat üç tomdan ibarət olacaqdır. Birinci tomda Molla Nəsrəddinin dram əsərləri, ikinci tomda - hekayələri, üçüncüdə isə - felyeton, məqalə və ümumiyyətlə, publisistik əsərləri çap ediləcəkdir. Külliyyatın birinci və ikinci tomu mətbəəyə verilmişdir. Üçüncü tomu isə 1935-ci ilin sonunda verilecekdir" ("İnqilab və mədəniyyət" jurn., 1935, № 1, s. 34-35).

1936-cı ildə C.Məmmədquluzadənin "Əsərləri"nin I və II cildləri "Azərnəşr" tərəfindən çapdan çıxır. Mətni, 1935-ci ildə nəşriyyata verilən III cildin nəşri isə mətbəədə dayandırılır. Bu, 1936-cı il idi. Nəzərə alınmalıdır ki, vaxtilə Əli Nazimin "Əsərləri"nin I cildinə yazdığı müqəddimə nəşrdən kənar edilmişdir; bu da 1936-cı il idi. Ədibin Əziz Şərif tərəfindən tərcümə edilərək rus dilində Tiflisdə nəşr olunmuş "Seçilmiş əsərləri"ni yazdığı müqəddiməyə görə, Əli Nazim və Əziz Şərifə hücum edən Klimoviçlər artıq var idi - bu da 1936-cı il idi.

1944-45-ci illərdə Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu bu işi davam etdirməyi və III cildi iki hissədə buraxmağı yenidən qərara alır. 1945-ci ildə görkəmli alim Mir Cəlil Paşayev cildə müqəddimə yazır. Nəhayət, 11 ildən sonra - 1947-ci ildə III cildin I hissəsi "düzəliş" və "təshihlə" nəşr olunur. Belə bir "düzəliş" C.Məmmədquluzadənin məşhur "Azərbaycan" məqaləsi üzərində də edilir. 1917-ci ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalında çap olunan bu məqalə senzuranın diqqətindən kənarda qalsa da, 1947-ci ildə sovet ideologiyasının süzgecindən çıxma bilməmiş və üzərində ixtisar aparılmışdır. "Azərbaycan" məqaləsinin orijinala müqayisəsindən məlum olur ki, məqalədəki "Ax, gözəl Azərbaycan vətənim, harada qalmısan?" cümləsinin davamı olan "Gəl, gəl, bir gəl gör bizi zornan rusca danışdırən türk qardaşlar bizdən nə istəyirlər" cümləsi məndən kənar edilərək üç nöqtə ilə əvəz olunmuşdur.

Maraq doğuran suallar yaranır: Kim idi bizi zornan rusca danışdırən türk qardaşları? Nə istəyirdi bizdən? Əslində, rus dilini mükəmməl bilən C.Məmmədquluzadə niyə bizi zornan rusca danışdırən türk qardaşlarının istəyindən şikayətli idi? Bəlkə bu, C.Məmmədquluzadənin "Əsərləri"ni ilk dəfə çapa hazırlayan tərtibçilərin diqqətsizliyinin sayəsində edilmişdir, ya cildin nəşrinə nail olmaq üçün məqsədli, düşünülmüş, məcburi bir şəkildə? Bəlkə, bu "təshih"i daha "böyük əllər" mətbəədə etmişdir? Yaxud, tərtibçilər Həbibulla Səmədzadə və Əziz Mirəhmədov özlərini qorumaq üçün bu üsuldən istifadə etməli olmuşlar. Axı hələ 1947-ci il idi!..

Bütün bu sualların cavabı ilə məsələyə haqq qazandırmaq mümkün deyil. Bir həqiqət var ki, oxucu üçün Mirzə Cəlil irsini geniş miqyasda tanımaq imkanı yaradan bu nəşr ədibin ölümündən sonra əsərlərinin küll halında olan ilk nəşri kimi çox qiymətli-dir. Məqsəd yalnız bir məsələni diqqətə çatdırmaqdır. Nəzərə alınmalıdır ki, bu nəşrin mətni sonrakı tərtibçilər tərəfindən kanonik mətn kimi qəbul edilmişdir. Məhz bu səbəb-

dən yazıçının əsərlərinin sonrakı nəşrləri bu nəşrin mətni əsasında tərtib olunmuş və eyni zamanda yeni əsərlərlə zənginləşdirilmişdir.

"Çox görkəmli azərbaycançı olan Cəlil Məmmədquluzadənin milli və vətəndaşlıq mövqeyinin proqramı səviyyəsində" (Həbibbəyli İ. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: III c., Bakı, 2004, s. 451) olan "Azərbaycan" məqaləsinin mətni orijinala müqayisə edilmədiyindən, sonrakı, hətta üçcildlik elmi nəşrinə belə bu ixtisarla - "üç nöqtə qüsuru ilə" daxil edilmişdir.

Deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, hər millətin taleyində, onun milli mədəniyyətinin inkişafı axarında xalqın üzləşdiyi ictimai-siyasi dəyişikliklər həlledici rol oynamış, dövrün pafos və ideologiyası hər sahədə olduğu kimi, onun ədəbi-mədəni mühitinə də güclü təsir etmiş, yeni imkanlar açdığı kimi, qarşısına böyük qadağa və tələblər də qoymuşdur. Bu baxımdan, C.Məmmədquluzadənin ədəbi irsi bütün əsr boyu dövrün elmi-nəzəri, tekstoloji təhlilini tapmış ol-sa belə, real imkanlar bizdə bu yaradıcılığa yenidən qayıtmaq zərurətini gerçəkləşdirir.

Bu gün yazıçının dil, üslub, edea xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən kanonik mətnin yaradılmasına ehtiyac və imkan var. C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin daha mükəmməl nəşrinin təmin etmək məqsədilə çoxcildliklərinə daxil edilən felyeton və məqalələrinin mətninin "Molla Nəsrəddin" jurnalının orijinalı ilə tutuşdurularaq askar olunan ixtisar və əlavələrin bərpə edilməsi arzuolunandır. Məhz bu məqsədlə də, C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin çoxcildliklərinə daxil edilmiş "Molla Nəsrəddin" imzalı "Azərbaycan" məqaləsinin ("Molla Nəsrəddin" jurn., 1917, № 24 //AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. DM-440) orijinal variantını oxuculara təqdim etməyi vacib bildik.

AZƏRBAYCAN

Ax, unudulmuş vətən, ax yazıq vətən!

Dünyalar titrədi, aləmlər mayallaq aşdı, fəleklər bir-birinə qarışdı, millətlər yuxudan oyanıb gözlerini açdılar və pərakəndə düşmüş qardaşlarını tapıb, dağılmış evlərini bina etməyə üz qoydular.

Bəs sən haradasan, ay biçarə vətən?!

* * *

Dünya və aləm dəyişildi, mənələr özgə təbir əxz elədi, yəni bizim dilcə söyləsək, - o şeylər ki, əsl mənələri itirmişdi, qayıdıb əslini tapdı, inna lillahi və inna ilayhi raciun, amma buna hamı qail oldu ki, vətən, vətən, vətən, dil, dil, dil, millət, millət, millət, - dəxi bu dairelərdən kənar bəni-noi-bəşər üçün nicat yolu yoxdur.

Bununla bərabər, yəni "bavücade inki", hər söz danışıldı, hər mətləbə əl vuruldu, hamı məhləvanlarımız öz hünərlərini çıxartdılar meydana və lakin bununla bərabər bu qəder var ki, bircə lazımlı söz ki, mənim zəndeyi-zəhləmi aparır, - haman söz Azərbaycan vətənimin üstündədir.

Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram, özümə soruşuram ki: Mənim anam kimdir? - Öz-özümə də cavab verirəm ki: Mənim anam rəhmətlik Zöhrəbanu bacı idi. Dilim nə dildir? - Azərbaycan dilidir! Yəni vətənim haradır? - Azərbaycan vilayətidir. Demək, çünki dilimin adı türk-Azərbaycan dilidir, belə məlum olur ki, vətənim də Azərbaycan vilayətidir. Haradır Azərbaycan? - Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən, qalan hissələri də Gilandan tutub qədim Rusiya hökuməti ilə Osmanlı hökuməti daxilindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdüstanından və Bayazıddən

ibarət olsun.

* * *

Bilirsiniz bu söhbət haradan yadıma düşdü? Bu söhbət oradan yadıma düşdü ki, keçən həftə Tiflisdə müsəlmanların milli komitəsində bir məsələyə baxılırdı ki, aya bizim bu məclisdə nə dil ilə gerek müzakirə olunsun. Biri dedi rusca, biri dedi osmanlıca, biri dedi ermənicə, axırda belə qərar qoydular ki, türk dili müəllimlərinin və müəllimlərinin çoxusu türkçə danışmağı yaxşı başarmır, bu səbəbdən bunlara izn verilsin ki, rusca danışsınlar. O ki, qaldı rus darülfünunu oxuyub başa çıxan bəzi üzvlər, bunlara da izn verildi ki, rusca danışsınlar. Və həqiqətdə, mən ki, gedib sümük sındırıb illər ilə kafirlər içində əlimi murdar professorlara verə-verə elm oxumuşam, insafdırmı ki, bugünkü gündə də oxuduğum elmi gizlədim və rusca danışmayım? Hərçənd məclisdə oturan əsnaflar və hətta axundlar rusca danışılan mətləbləri başa düşmürdülər, cəhənnəmə düşmürdülər, gora düşmürdülər.

* * *

O ki, qaldı Bakı qurultaylarında olan səliqə, - bu bərədə yaxşısı budur ki, heç danışmayım: onsuz da düşmənimiz çoxdur, xəbərdar olallar və gəlib baxıb və qurultaylarımızda olan nəzmü nizamı görüb bizə göz vururlar, çünki nədənsə bizim bədxahların hamısı bədnəzərdir.

* * *

Ax, gözəl Azərbaycan vətənim, harada qalmısan? Gəl, gəl, bir gəl gör bizi zornan rusca danışdırən türk qardaşlar bizdən nə istəyirlər. Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşlarım, ay keçəpapaq xoylu, meşginli, sərablı, goruslu və moruslu qardaşlarım, ay bitli marağalı, mərəndli, gülüstanlı quli-biyaban vətəndaşlarım, ey vəhşi ərdəbilli, qalxanlı bəradərlərim! Gəlin, gəlin, gəlin mənə bir yol göstərin, vallah ağılım çaşıb! Axır dünya və aləm dəyişildi, hər bir şey qayıdıb öz əslini tapdı, hər mətləbə əl vuruldu, gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək görək, haradır bizim vətənimiz?!

Gəlin, gəlin, ey unudulmuş vətənin cırıq-mırıq qardaşları!

Gəlin görək beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş və vətənimizdən yadırgamış və millətimizin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçılarımız sizə nə gün aqlayacaqlar?!

Niyə sakitsiz, ey mənim lütüryan vətən qardaşlarım?!

Afaq ƏLİYEV, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.